

Valdimantas MARKEVIČIUS

Vilniaus pedagoginis universitetas

KELIOS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ ŠIRVINTIŠKIŲ IR PIETŲ PANEVĖŽIŠKIŲ TARMIŲ VOKALIZMO YPATYBĖS

Širvintiškių ir pietų panevėžiškių tarmių skiriamuoju požymiu laikomas nevienodas trumpųjų žodžio galo balsių *a*, *e*, *i*, *u* tarimas. Teigiama, kad širvintiškiai šių balsių nesuplaka, vadinasi, išlaiko visus keturis. Pietų panevėžiškiai juos suplaka į vieną balsį – nublukusį *u* po kieto priebalsio, *ɪ* po minkšto priebalsio (Girdenis, Zinkevičius 1966, 139–147; Zinkevičius 1966, 15; Zinkevičius 1994, 56). Iš tikrųjų dauguma širvintiškių keturių trumpųjų balsių žodžio gale neturi. Lietuvių kalbos tarmėse senasis trumpasis *e* žodžio gale išlaikytas priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininke ir daugiskaitos vardininke (*piemenės*, *piemenes*), taip pat *a* (**ō*) kamieno daiktavardžių vienaskaitos šauksmininko linksnyje (*vilke*, *vaike*). Tokių priebalsinio kamieno formų širvintiškiai visai nebevartoja, o vienaskaitos šauksmininko linksnyje dauguma balsio *e* neturi ir taria *vil̃.ki*, *vaĩ.ki*. Taigi lieka trys balsiai.

Senasis trumpasis žodžio galo *a* širvintiškių tarmėje išlaikomas tik atviroje galūnėje šiose formose: esamojo laiko *a* kamieno veiksmažodžių III asmenyje (*bė̃.gα*, *dĩ.rβα*) ir bevardės giminės formose (*bá.lta*, *gæ̃.ra*, *mú.štα*). Pietų panevėžiškiai juos taria *bė̃.gv*, *dĩ.rbv*, *pĩ.lnv*, *bá.ltv*, *mú.št̃v*. Uždaroje vienaskaitos vardininko galūnėje *-as* nei širvintiškiai, nei pietų panevėžiškiai balsio *a* neišlaiko: taria *v.ĩ.kus*, *vil̃.kus*, *vil̃.kys*. Pvz., apie Bagaslaviškį šioje formoje trumpieji *a* ir *u* vienaskaitos vardininko galūnėje *-as* yra visai sutapę: *suĩ.kṽs dá.rβvs*, *lá.iškvs*. Taigi lieka visai mažai pozicijų, kuriose širvintiškiai ir pietų panevėžiškiai žodžio galo balsį *a* taria skirtingai.

Tiesa, yra dar viena pozicija, kurioje širvintiškiai paprastai išlaiko sveikus *-a* ir *-e*. Tai yra moteriškosios giminės vardažodžių vienaskaitos šauksmininko linksnis: *mæ̃.ška* // *mæ̃.ška*, *duř.nα* // *duř.na*¹, *lá.pe*, *ká.te*, *rẽ.ksne* ir pan. Bet šis linksnis dėl stipresnio akcentavimo gali būti tariamas ne pagal tarmės dėsnius. Čia žodžio galo *-a* kartais išlaiko pietų panevėžiškiai: *má.mα*, *mæ̃ř.gα*, *vá.ndα* (Zerkiškiai, Traupio parapija). Trumpąjį *-e* šiame linksnyje išlaiko pietų ir net šiaurės panevėžiškiai: *lá.pe*, *dũkte*, *kàte* (Palonai, Palonų parapija), *lá.pe* (Taujėnai), *kàte*, *vař.kše*, *dòkte* (Piniava, Panevėžio parapija).

¹ Vienaskaitos šauksmininko linksnyje galinis *-a* rečiau redukuojamas dėl pabrėžiamosios intonacijos. Kartais net girdimas silpnas šalutinis kirtis: *'bó.bà*.

Širvintiškių tarmės pietinėje dalyje (apie Musninkus, Čiobiškį) turimi visi keturi trumpieji balsiai: *dí.rba*, *vaĩ.kas*, *vaĩ.ke*, *tũ.ri*, *gražũ*), bet šioje vietoje tarminė tradicija išlaikyta labai prastai, žmonės stengiasi kalbėti bendrine kalba, tačiau kalboje girdimas ryškus lenkiškas akcentas. Gryna širvintiškių tarme šnekama šiauriniame Musninkų parapijos kampe, prie Gelvonų ir Bagaslaviškio parapijų ribos (pavyzdžiui, Vindeikiuose). Čia galūnių redukcija tokia pati kaip Bagaslaviškyje – *a* išlaikomas atviroje galūnėje, neišlaikomas uždaroje.

Dar gali būti *-a < *-ā* (vns. vard. *kũosa*). Bet vakariniame širvintiškių pakraštyje apie Gelvonus, Kulniškius, Mančiušenus ir šis *a* neišlaikomas. Vietoj įvairios kilmės trumpojo *a* tariamas smarkiai redukuotas *ɨ*, kuris fonetiškai labai nedaug tesiskiria nuo pietų panevėžiškių nublukusio *υ*: *bé.gɨ*, *pĩ.lɨ*, *mũ.štɨ*, *kũosɨ*, *vaĩ.kɨs*, *gæ.rɨ*, *jĩš dí.rbɨ*. Jis panašus į rusų kalbos *ы*. Jo tarimą tiksliai aptarė K. Morkūnas (LKE 621). Tik dažnai be reikalo manoma, kad taip taria visi širvintiškiai. Ir Z. Zinkevičiaus, ir K. Morkūno darbuose, ir „Lietuvių kalbos atlase“ trumpasis žodžio galo *a* visais atvejais žymimas ženklu *α*, nors tie atvejai yra įvairūs: Gelvonuose tariama *vaĩ.kɨs*, *bé.gɨ*, Bagaslaviškyje *vaĩ.kus*, *bé.gα*, Musninkuose *vaĩ.kas*, *bé.gα* (kaip minėta, Čiobiškio ir Musninkų šnektų faktai vertintini atsargiai). Beje, K. Morkūnas Z. Zinkevičiui yra teigęs, kad Bagaslaviškyje sakoma *lãũ.kus*, o ne *lãũ.kɨs* (Zinkevičius 1966, 53). Pastaba labai teisinga – Bagaslaviškio šnektoje iš tikrųjų sakoma *lãũ.kus* arba *lãũ.kus*, tik vėliau dialektologai šį teiginį, matyt, pamiršo.

Ženklas *α*, vartojamas vietoj *α*, *ɨ* ir *υ*, skaitytoją gali klaidinti, nes dabar šia raide žymimas balsis *a*, nors ir išblėšęs: *vaĩ.kas*, *vaikãĩ*. (Skirmantas, Girdenis 1998, 107–121).

Po minkštųjų priebalsių visus keturis senuosius trumpuosius balsius ir pietų panevėžiškiai, ir dauguma širvintiškių suplakė į vieną balsį *ɪ* (kartais tariama *i*): *švė.čɪs*, *veř.kɪ*, *šãũ.čɪs*, *tũ.rɪ*, *diẽvɪ*.

Taigi širvintiškių ir pietų panevėžiškių žodžio galo trumpieji balsiai skiriasi gana nedaug. Praktiškai šios dvi tarmės skiriamos pagal senojo trumpojo *-a* tarimą žodžio gale. Iš tikrųjų Gelvonų šnektos (širvintiškiai) *lĩ.gus lãũ.kɨs* ir Siesikų šnektos (pietų panevėžiškiai) *lĩ.gus lãũ.kus* skiriasi labai nedaug, o skubrioje ir neraiškioje kalboje tą skirtumą sunku ir pastebėti.

Iš pietų panevėžiškių pusės skiriamoji riba irgi nėra labai aiški, nes pačiuose rytiniuose pakraščiuose (apie Šaukuvą, Laičius, Kurėnus) pasakoma ir *kũosu*, *mã.mu*, *dĩ.rbu*, ir retkarčiais *kũosa*, *mã.mã*, *dĩ.rba*. Be to, panevėžiškiai, kaip minėta, moteriškosios giminės vardažodžių vienaskaitos šauksmininko galūnėje labai dažnai išlaiko *-e* ir retkarčiais *-a*.

Atrodo, kad kai kuriose pietų panevėžiškių šnektose žodžio galo *a* ir *u* galutinai suplakti visai neseniai, nes A. Baranausko knygoje „Litauische Mundarten“ paskelbtuose tekstuose iš Siesikų parapijos vienaskaitos vardininko galūnė *-as* rašoma

dvejopai: *pastatytas, apipintas, āžeras, dz'érkošas*, bet ir *stógus, Kátņus, sietus, bagó-tus* (Baranowski 1920, 109–110). Tekstas užrašytas labai gryna Siesikų tarme, todėl reikia manyti, kad vienaskaitos vardininko galūnė *-as* dar buvo tariama nevienodai. Dabar Siesikų parapijoje užrašytas tekstas rodo visiškai nepasikeitusią tarmę, išskyrus minėtus dvejopus vardininkus – dabar sakoma tik *-us*, o *-as* nebėra (Markevičienė 2001, 161–162).

Atrodo, kad pietų panevėžiškių (ir kartais širvintiškių) tarmės nublukę *u, i* per daug suabsoliutinti. Net kai kuriose panevėžiškių tarmės šnektose kartais tariami gana aiškūs *u, i*: *gaĩ.li, klaĩmus, išplũ.ktus* (Deltuva).

Taigi širvintiškių ir pietų panevėžiškių žodžio galo trumpųjų balsių tarimo skirtumai neryškūs. Todėl šių tarmių skiriamuoju kriterijumi galima laikyti nekirčiuoto senojo *ā* tarimą: širvintiškiai yra žalininkai ir taria *matinẽ·la, stavé·t̃, naré·t̃*, o pietų panevėžiškiai – ne žalininkai (taria *mutinẽ·la, stuvé·t̃, nuré·t̃*). Šiaurės panevėžiškiai taip pat ne žalininkai (taria *moťinẽ·la, stové·t̃, noré·t̃*). Toks skiriamasis kriterijus būtų ryškus ir nedviprasmiškas, o abiejų tarmių teritorija dėl to nepasikeistų. Net Musninkų ir Čiobiškio parapijose, kur labai daug rytų aukštaičių tarmės ypatybių yra išnykusios, žalininkavimas išlaikytas gerai.

Skiriamuoju kriterijumi tinka tik nekirčiuotas bendrinės kalbos balsis *o*, bet ne labai tinka *é*, nes visi širvintiškiai taria *tevė·lis, begó·je*, tačiau tokį patį *e* kai kur taria ir panevėžiškiai².

Iki šiol tebekelia problemų širvintiškių tarmės ribos. Palyginkime „Lietuvių dialektologijoje“ ir „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ pateiktus žemėlapius (Zinkevičius 1966, 446; LKE 621). Nesunku pastebėti, kad tarmės kontūrai abiejuose

² Yra nesutarimų ir dėl kai kurių kitų širvintiškių tarmės fonetikos ypatybių. Negalima sutikti su „Lietuvių kalbos dialektologijoje“ paskelbta nuomone, kad gryo *o* (be jokio *a* atspalvio) neturi uteniškiai, vilniškiai, kupiškėnai, anykštėnai ir širvintiškiai (Zinkevičius 1994, 74). Visame širvintiškių tarmės plote *o* ir *é* yra uždari ir labai skiriasi nuo uteniškių ar anykštėnų *ō, ē*: *rė·kšu, turé·je, nó·sini, špō·siniky, baltó·sun skarō·sun* (Kulniškiai, Gelvonų parapija; paskutiniai du žodžiai ištarti su skirtinga priegaide), *aké·t̃, ké·kštus, be·kó·ju, mó·kitaje* (Vidiškiai). Čia *a* ir *e* atspalvio tikrai nėra.

Dialektologai nevienodai žymi širvintiškių tarmės žodžio galo ilgųjų skiemenų priegaidę. Z. Zinkevičiaus „Lietuvių kalbos dialektologijoje“ jie kirčiuojami tvirtagališkai, o chrestomatijoje „Lietuvių kalbos tarmės“ dažniausiai kirstine priegaide. Šiuo atveju teisingas Z. Zinkevičius. Kad čia širvintiškių tarmės priegaidė ne kirstinė, rodo turimi įrašai. Kupiškėnų tarmės kirstinė priegaidė turėtų būti etalonas. Šios tarmės žodžiuose *grindũ*. (Virbališkiai, Palėvenėlės parapija), *mataĩ*. (Salamiestis) galūnės balsių trukmė labai trumpa, jie staigiai „nukertami“. Bagaslaiviškio šnektos žodžių *nejãũ, mataĩ, pazdarėĩ, atvaževãĩ, aciprašãũ* galinių dvibalsių trukmė daug ilgesnė, intonacija lygi. Sunku įsivaizduoti gražiau ištartą tvirtagalę priegaidę. Dar keli pavyzdžiai iš Vidiškių šnektos: *gañũ, agzaminũ, gaspadariĩ, izbuvũ, vỹkãĩ, vỹkũ*. Širvintiškių tarmės žodžio galo ilguosius skiemenis reikėtų kirčiuoti tvirtagale, kartais vidurine, bet tik ne kirstine priegaide.

žemėlapiuose labai skiriasi. Nevienodai traktuojamas šiaurės rytų kampas (apie Giedraičius). Veprių šnektą pirmojoje knygoje skiriama pietų panevėžiškiams, o antrojoje – širvintiškiams. Veprių šnektą turėtų priklausyti panevėžiškiams pagal abu kriterijus (galūnių redukciją ir nežalininkavimą).

Dar daugiau problemų kelia Vidiškių ir Kavarsko šnektos. „Lietuvių dialektologijoje“ šie du punktai priskiriami panevėžiškiams. Ž. Markevičienė bandė įrodyti, kad šios šnektos skirtinos širvintiškių tarmei (M a r k e v i č i e n ė 1994, 85–87). Į šią nuomonę nebuvo atsižvelgta, ir „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ Vidiškiai kažkodėl patekę į anykštėnų tarmės plotą (L K E 27). Čia, matyt, tiesiog neapsižiūrėta. Šios abi šnektos tikrai turėtų priklausyti širvintiškių tarmei, nes minėtos formos *vaĩkus*, *dĩ.rba*, *gã·ra* visiškai vienodai tariamos ir Vidiškiuose, ir, pavyzdžiui, „tikroje“ širvintiškių tarmės Bagaslaviškio šnekte. Vidiškiuose tariama *kiẽmus*, *kã·šikus*, *iški·štus*, bet *acisė·da*, Bagaslaviškyje *lá·iškus*, bet *dúoda*. Vertinant pagal pasiūlytą žalininkavimo kriterijų, šios šnektos irgi vienodos – ir ten, ir ten yra žalininkuojama. Jei laikytumės ir tradicinio kriterijaus, tai Vidiškių ir Kavarsko šnektų atstovai būtų patys tikriausi širvintiškiai, nes tik jie žodžio gale turi visus keturis trumpuosius balsius: *dĩ.rba*, *viľ.ke*, *sũ·nus*, *akis*. Musninkų ir Čiobiškio šnektos, kaip minėta, nepatikimos.

SOME PECULIARITIES OF THE VOCALISM OF EAST AUKŠTAITISH SUB-DIALECTS OF ŠIRVINTIŠKIAI AND SOUTH PANEVĖŽIŠKIAI

Summary

According to the official scientific division of Lithuanian dialects, the distinctive feature separating the subdialects of Širvintiškiai and South Panevėžiškiai is different pronunciation of short vowels in word endings. Speakers of the Širvintiškiai subdialect are said to retain and pronounce differently all the four vowels (*a*, *e*, *i*, *u*) that are possible in this position, while speakers of the South Panevėžiškiai subdialect are said to merge all of them into one sound, i. e. the reduced vowel *υ* (following non-palatalised consonants) or *ι* (following palatalised consonants). Therefore, the Širvintiškiai subdialect possesses the vowels *ã* and *ẽ* in word endings, while the Panevėžiškiai subdialect does not have them. Yet one should not forget that the Širvintiškiai subdialect does not possess *ã* and *ẽ* in numerous word forms, either, e. g., *viľ.kus*, *viľ.kus*, or *viľ.kus* ‘wolf’, and in the territory around the Gelvonai settlement there are also forms like *bė·gv* ‘is running’, *pĩ.lny* ‘plenty’ and *kúosv* ‘jackdaw’. The pronunciation of the respective vowels is very similar in word endings of the South Panevėžiškiai subdialect: *bė·gv*, *pĩ.lnv*, *kúosv*. On the other hand, the Panevėžiškiai subdialect speakers have some word forms where the vowels *ã* and *ẽ* are pronounced in word final positions. This is especially characteristic of the vocative case: *kã.te*, *mã.ma*. For the above-mentioned reasons, different pronunciation of the Baltic vowel *ã* in unstressed syllables (the žalininkai feature) would be a better feature for distinguishing the two subdialects. Speakers

of the Širvintiškiai subdialect have the žalininkai feature in their speech, e. g., *žalīte* 'grass'. Panevėžiškiai subdialect speakers, on the contrary, have no such feature. Cf. the word *žulīte* in the South Panevėžiškiai subdialect and its counterpart in the North Panevėžiškiai subdialect, *žolīte*.

Contemporary Lithuanian dialectology deviates a little from the real situation in indicating the territorial limits of the Širvintiškiai subdialect. The present article is an attempt to correct this inaccuracy.

LITERATŪRA

- Baranowski A., 1920, *Litauische Mundarten*, I, Leipzig.
- Girdenis A., Z. Zinkevičius, 1966, Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, – *Kalbotyra*, XIV, 139–147.
- Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika, 1982, Vilnius.
- Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija, 1970, Vilnius.
- LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija, Vilnius, 1999.
- Markevičienė Ž., 1994, Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas, – *Kalbotyra*, XLIII (1), 85–87.
- Markevičienė Ž., 2001, *Aukštaičių tarmių tekstai*, II, Vilnius.
- Salys A., 1992, *Lietuvių kalbos tarmės*, – A. Salys, *Raštai*, IV, Roma.
- Skirmantas P., A. Girdenis, 1998, Naujesni tarmių fonetinės transkripcijos rašmenys, – *Kalbotyra*, XLVII (1), 107–121.
- Zinkevičius Z., 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius.